

ŞEYHÜLİSLAM MEHMET EFENDİ VE TARİHÇİLİĞİ

Arş.Gör. Muhittin KAPANŞAHİN
Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Seyhulislam Mehmet Efendi And His Historiography

Mehmet Efendi, who lived between 1568 to 1615 was an Ottoman scholar and statesman. With the education that he had, he started his scholarship life as a teacher then he raised to the islamic leadership (şeyhülislam). His father Hodja Sa'deddin Efendi was one of the famous scholars and statesmen. Mehmet Efendi wrote a supplement to Tâcü't-Tevârih which belonged to his father. Hodja Sa'deddin Efendi wanted to write about Sultan Süleyman period but he couldn't write..

In İbtihâcu't-Tevârih it's possible to find some informations about Ottoman history writing concerning with that period. This article examines Mehmet Efendi and his historianship.

1- MEHMET EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

a- Hayatı

Mehmet b. Sa'deddin b. Hasan Can, Sultan Murad Han'ın hocası, zamanının değerli bilim ve devlet adamlarından Şeyhülislam Hoca Sa'deddin Efendi'nin oğludur. O, 28 Şaban 975 H./ 27 Şubat 1568 M. tarihinde, Cuma günü, Bursa'da dünyaya geldi.¹ Hoca Sa'deddin bu sırada, Bursa Yıldırım Han medresesinde müderris idi.² Mehmet Efendi'den başka Hoca Sa'deddin Efendi'nin, Mehmet Es'ad , Abdülâziz, Salih ve Mesud isimlerinde dört tane daha oğlu vardır.³

Mehmet Efendi, gençliğini, babası Hoca Sa'deddin Efendi'nin Yıldırım Bayezid medresesinde, müderris bulunduğu sırada, Bursa'da geçirdi. İlk ilim ve edep derslerini babasından alan Mehmet Efendi, daha sonra hocası Molla

¹ Nev'izâde Atâi, *Şekaik-i Numaniye ve Zeyilleri*, İstanbul 1989. c. II, s.575.

² *İlmiye Salnamesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1915. s.426.

³ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları Ve Eserleri*, Çeviren: Çoşkun Üçok , Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1982, s.138

Tevfik'den aldığı derslerle bilgisini genişletti.⁴ O, üstün zekası ve kabiliyeti sayesinde kısa zamanda ilmini artırdı.⁵ 994 H./ 1585 M. senesinde babasının da nüfuzu sayesinde⁶ İsmihan medresesine, İbrahim Efendi yerine, Sultan payesiyle atanıp hocazâdeler yoluna girdi.⁷ Sonra ilim ve devlet makamlarında süratle ilerlemeye başladı.

997 H./ 1588 M. senesinde Sahn-ı Seman* medresesine müderris tayin edildi. İki yıl sonra, 999 H./1590 M. senesinde önce Paşazâde yerine Sultan Selim medresesinde, aynı yıl Kınalızâde Hasan Çelebi yerine Süleymaniye** medresesinde vazife aldı.⁸ Bu tarihten sonra kadılık makamını elde eden Mehmet Efendi, Mekke-i Mükerrreme kadılığına tayin edildi. Bir yıl kadar bu vazifede kaldıktan sonra istifa edip İstanbul'a döndü.⁹ Cemaziye'l-evvel 1004 H./Ocak 1596 M. tarihinde Şemsi Efendi yerine İstanbul Kadılığına, aynı yıl Dâmad Efendi yerine Anadolu Kazaskerliğine getirildi.¹⁰ Anadolu Kazaskeri iken Padişah III. Mehmet'in Eğri seferine, babası Hoca Sa'deddin Efendi ile beraber katıldı. Avusturya ordularının Osmanlı ordularına galip gelmeye başladığı bir anda, babasının gösterdiği yüksek cesaret ve orduyu motivasyonunda onun da önemli katkıları oldu. Öyle ki Osmanlı ordusunun muzaffer olmasında, Hoca Sa'deddin Efendi'nin gayretlerinin yanında, Mehmet Efendi'nin de rolü büyük olmuştur.¹¹

Eğri seferinden sonra iki yıl hiçbir görevde bulunmamış, Zilkâde 1007 H./ Haziran 1599 M. senesinde Ebu's-Suud'un oğlu Mustafa Efendi yerine Rumeli Kazaskeri olarak tayin edilmiştir. 20 Ramazan 1009 H./ 25 Mart 1601 tarihinde bu görevinden azledilerek 2 Safer 1010 H./ 2 Ağustos 1601 tarihinde Sun'ullah Efendi'nin yerine Şeyhülislamlığa tayin edildi.¹² Bir buçuk seneye yakın bir zaman bu makamda kalarak¹³ 22 Receb 1011 H./ 5 Ocak 1603 M. tarihinde bu görevinden de azledildi. 20 Safer 1017 H./ 5 Haziran 1608 tarihinde Sun'ullah Efendi'nin yerine ikinci defa Şeyhülislamlığa geldi.¹⁴ Sultan III. Mehmet ve I. Ahmed zamanında, birinci Şeyhülislamlık müddeti bir sene beş ay dört gün süren Mehmet Efendi'nin ikinci Şeyhülislamlık müddeti, yedi sene

⁴ Katip Çelebi, *Fezleke*, Ceride-i Havadis Matbaası, 1286, s.372.

⁵ Nev'izâde Atâi, c. II, s.575.

⁶ *İlmiye Salnamesi*, s.427.

⁷ Nev'izâde Atâi, c. II, s.575.

* II. Mehmet tarafından yapılmıştır. Fatih Camiinin doğu ve batı taraflarına yaptırılan 8 medreseye medâris-i semaniye, sonrada maruf tabiriyle Sahn medreseleri denildi. Sekiz sayısına binaen Bu medreselere Sahn-i Seman denilmiştir.

** K.S.Süleyman XVI. Asrın ortalarına doğru M.Sinan'a camisiyle beraber Süleymaniye Medreselerini yaptırmıştır.Uzunçarşılı İ.Hakkı, *Osm. Dev. İlmiye Teşkilatı*, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988. s.7-8.

⁸ Nev'izâde Atâi, c. II, s.575.

⁹ Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin Efendi, *Devhatü'l-Meşayih*, Çağrı Yay., İstanbul, 1978, s.43.

¹⁰ Nev'izâde Atâi, c. II, s.576.

¹¹ *İlmiye Salnamesi*, s.427.

¹² Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1981, c.II, s.289.

¹³ Şemseddin Sami, *Kamusu'l-A'lam*, İstanbul, 1894, c.IV, s.2569.

¹⁴ Nev'izâde Atâi, c.II, s.576.

yirmi yedi gün sürmüştü,¹⁵ Şeyhülislamlıktaki toplam hizmeti sekiz sene on bir ay on beş gün olmuştur.¹⁶ Mehmet Efendi 5 Cemaziye'l-ahire 1024 H./ 2 Temmuz 1615 M. tarihinde salgın hastalık olan taun hastalığından vefat etti. Öldüğünde bir rivayete göre 48,¹⁷ diğer bir rivayete göre 49 yaşında idi.¹⁸

Cenâze namazı Ebu Eyyüb Ensâri Camiinde, zamanın mürşidi Üsküdarlı Aziz Mahmut Efendi tarafından kılınıldı. Dua ve sena ile babalarının türbesinin yanına defnedildi.¹⁹ Şeyhülislamlık makamı kendisinden sonra biraderi Es'ad Efendi'ye verildi. Bu olay Es'ad Efendi'nin hacdan dönüşlerine tekabül etti. O, abisinin vefat haberi ve Şeyhülislamlık makamına tayin haberini bir arada aldı.²⁰ İstanbul'a gelmeleri Okmeydanı'nda yapılan dua gününe rast gelmesi üzerine Es'ad Efendi doğruca duaya katıldı.²¹

Mehmet Efendi'nin yaptırmış olduğu hayrat olarak, Sarıyer'de bir çeşmeye rastlanmaktadır.²²

b- İlmî Şahsiyeti ve Eserleri

Mehmet Efendi ilk olarak, alim ve fazıl bir zat olan babası Hoca Sa'deddin Efendi'den ve daha sonra Molla Tevfik'ten ders almıştır. Üstün zekası ve güçlü hafızası sayesinde ilim basamaklarını kısa zamanda geçmiş ve 34 yaşlarında, oldukça genç iken Şeyhülislamlık makamına ulaşmıştır.²³ Dönemi alimlerinin önde gelenlerinden olan Mehmet Efendi, şiir ve inşada da kuvvetli idi. Fazilet sahibi, alim, güler yüzlü ve şair olan müellif, babası Sa'deddin Efendi'nin gözdesi, kendisinden sonra gelen öğrenciler için örnek bir şahsiyetti.²⁴

Mehmet Efendi, babası Hoca Sa'deddin Efendi ile birlikte, Ayasofya camiinde, Cuma günleri halkın sorularını cevaplardı.²⁵ Bu bazen ikinci vaktine kadar devam ederdi. Bir defasında varlıklı bir kişi Mehmet Efendi'ye gelerek, Kabe'yi bir altın ve bir de gümüş elbise ile giyindirmek istediğini belirterek, bunun durumunu sordu. Mehmet Efendi :“Bu Kâbe'nin hürmetini zedeler, şayet Allah dilese idi onu Yakut'tan bir parça yapardı, fakat yapmadı”²⁶ diyerek onu bu işten menetti.

¹⁵ Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul., 1971, c.V, s.121, md. 32.

¹⁶ *İlmiye Salnamesi*, Matbaa-i Amire, s.427. Türk Ansiklopedisinde süre ile ilgili yanlış bir bilgi verilerek. “İki kere toplam olarak 30 yıla yakın bir süre Şeyhülislamlık görevinde bulundu” denilmiştir. (Türk Ansiklopedisi, MEB Ankara 1976, c.23, s.406,.

¹⁷ Danişmend, c.V, s.121,md. 32.

¹⁸ Müstakim-zâde Süleyman, s.43.

¹⁹ Naima, *Naima Tarihi*, Tahkik: Zuhuri Danişman, İstanbul, 1968, c. II, s.141.

²⁰ Nev'izâde Atâi, c. II, s.576.

²¹ Katip Çelebi, *Fezleke*, c. 1286, s.372.

²² Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî, Osmanlı Ünlüleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996. c.III, s.1002.

²³ Danişmend, c. V, s.119, md. 26.

²⁴ Nev'izâde Atâi, c. II, s.576.

²⁵ Katip Çelebi, *Fezleke*, s.372, 1286.

²⁶ Muhammed Emin Muhibbi, *Hulastu'l-Eser fi A'yani'l-Kar ni'l-Hâdi Aşer*, Şam 1986, s.287.

Arapça, Farsça ve Türkçe nazım ve nesirde usta bir sanatkar olan Mehmet Efendi'nin üç dilde şiirlerini havi Divânı, bir şiir antolojisi olan Letâifü'l-Kelam adlı eseri, Meliklerin ve Vezirlerin faziletlerinden bahsettiği Fuzûlü'l-âra fî Şânî'l-Müluk ve'l-Vüzerâ adlı eseri, Hülasatü'l-Tebyin fî Tefsir-i Sûre-i Yâsin adlı Yâsin tefsiri vardır. Ayrıca Mehmet Efendi'nin, tarihçilik yönünü ortaya koyan ve Kanuni devrini anlatan İbtihâcü't-Tevârih adlı eseri mevcuttur. Fakat, Tâcü't-Tevârih'e zeyl olarak yazdığı bu eserini tamamlayamamıştır.²⁷

2- İBTİHÂCÜ'T-TEVÂRİH VE MEHMET EFENDİ'NİN TARİHÇİLİĞİ

a- Osmanlı Tarih Yazıcılığı

Osmanlılarda tarih yazıcılığı, Osmanlı beyliğinin bağımsızlığından yüzyıl kadar sonra görülmektedir. Bu manada ilk Osmanlı tarih yazıcısı olarak Ahmedî bilinmektedir. Ahmedî İskendernâme'sini Yıldırım Bayezid'e sunmuştur.²⁸ I. ve II.Murad dönemlerinde özellikle Farsça ve Arapça'dan tercümeler yapılmıştır.²⁹ Bunların en önemlilerinden biri Yazıcıoğlu Ali tarafından tercüme edilen İbn-i Bibi'nin "el-Avâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umuri'l-Alâiyye" sidir.³⁰

XV. yüzyılın ikinci yarısında Oruç Bey, Aşıkpaşazâde ve Neşri ile Osmanlı tarih yazıcılığı olgun bir düzeye ulaşmıştır. Fatih dönemi tercüme ve telif eserlerin daha çok yazılmaya başladığı bir dönemdir. Özellikle Tursun Bey'in "Tarih-i Ebu'l-Feth"i³¹ Osmanlı tarih yazıcılığı açısından büyük değere sahiptir.

II. Bayezid dönemi, Osmanlı tarih yazıcılığı için, önemli bir dönüm noktasıdır. Çünkü Padişah, Kemal Paşa-Zâde ve İdris-i Bitlisî'yi birer tarih yazmakla görevlendirmekle, resmi tarih yazıcılığını başlatmıştır.³² İdris-i Bitlisî "Heşt Behîşt" adlı eseriyle, sekiz padişahı Farsça olarak anlatmaktadır.³³ Kemal Paşa-Zâde de her padişaha bir defter ayırmak suretiyle on defter halinde on padişahı ve zamanı olaylarını anlatmıştır.³⁴

Yavuz ve özellikle Kanuni dönemi, bir çok yönden olduğu gibi, tarih yazıcılığı bakımından da çok parlak bir dönem olmuştur. Yine Kemal Paşa-Zâde başta olmak üzere, Celal-Zâde Mustafa, Abdulaziz Karaçelebi-Zâde, Celal-Zâde Salih, Bostan Çelebi, Lütü Paşa v.b dönemin göze çarpan müellifleridir.

XVI. yüzyıl Osmanlı tarih yazıcılığının parlak örnekleriyle doludur. Bunları

²⁷ Naima, c. II, s.141.

²⁸ Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", Belleten, Ankara 1971, c.35, s.656.

²⁹ F. Giese, *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Nihat Azamat, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s.XI.

³⁰ Şefaettin Severcan, *Osmanlı, "Süleymannâmeler"*, Yayın Kurulu Başkanı: Halil İnalçık, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, Cilt, 8, sayfa, 301-317.

³¹ Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, Haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977.

³² Şefaettin Severcan, *Kemal Paşa-zâde, Tevârih-i Âl-i Osman X. Defter*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996, s.xxii.

³³ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992, s.52-53.

³⁴ Ahmet Uğur, *Kemal Paşazade İbn Kemal*, MEB, Ankara 1996, s.32.

şu ana başlıklar altında gösterebiliriz: Tevârih-i Âli Osmanlar, Selimnameler,³⁵ Süleymannameler,³⁶ Zafernameler, Gazavâtnameler,³⁷ Siyasetnameler,³⁸ Fetihnameler, Şehnameler.

Osmanlı tarih yazıcılarından biri de, kendisinden sonra gelenler için önemli bir kaynak olan “Tâcü’t-Tevârih”in yazarı olan Hoca Sa‘deddin Efendi’dir.³⁹ Hoca Sa‘deddin Efendi bu eserinde, Osmanlı Devletinin kuruluşundan başlayıp, Yavuz Sultan Selim’in sonuna kadar olan olayları anlatmıştır. Planı, Kanuni dönemini de yazmaktır. Fakat buna yoğun işlerinden dolayı fırsat bulamamıştır.⁴⁰

Yarım kalan bu işi tamamlamak, babası gibi alim bir zat olan Mehmet Efendi’ye kalmıştır. O, Tâcü’t -Tevârih’in yazımında da babasına yardım ettiği ve onun düşüncelerini de bildiği için, Kanuni dönemini yazmaya başlamıştır.

b- İbtihâcü’t-Tevârih’in Yazılış Sebebi:

Hoca Sa‘deddin Efendi, kendi zamanından önce yazılan Osmanlı tarihi ile ilgili eserleri muğlak ve kifayetsiz bulmuştur. Babasının bu düşüncesini oğlu Mehmet Efendi, şu cümlelerle anlatmaktadır:

“Ve fâtihân-ı hısn-ı hasîn ve kalî‘ân-ı ebvâb-ı kal‘ahâ-yı metin olan salâtîn-i pîşîn ve havâkin-ı güzîn-i ‘Âli Osmân-ı ma‘delet-âyının zamân-ı behçet-karîn ve âvân-i ‘izzet-(18a) rehinlerinde vâkı’ olan vakâyi’ı, ‘asırlarında olan ba‘zı mütekaddemin gerçi cem’ u tertîb ve tedvin u tebvîb eylemişler. Emmâ kimi ifrât-ı icmâl ile ihlâl ve halâl-sutûrde irâet-i sûret-i ihmâl ve kimi, medd-i tînâb-ı itnâb ile imlâl ve cemâl-i âmâlden burkâ-küşâlikde tatvîl-i kıl u kâl ve beyhûde tafsil-i makâl idub, kimi dahî ancak mu‘âyene ve müşâhede ettiği ahvâlî tasvîr üzre kasr ile taksîr ve kimi dahî idrâk itdüğü zamâna münkaziyye olan a‘mâl-i mâziyye ile zamânında vukû bulan ef‘âl-i merziyyeyi tastîr idüb, ol envâ-ı mehâsin ile muhallâ ve nısâb-ı mefâhirden hâiz kadh-ı mu‘allâ olan salâtîn-i ‘âlî-kadrin hasenât-ı a‘mallerini şâmil ve gazavât-ı ‘azime ve fütühât-ı ‘amîmeleri ahvâlini kâfil bir târih-i kâmil hizâne-i ‘âmilelerine vâsıl olmaduğundan mâ‘ada, mevcûd olanlar dahî bî-tekellüfâne semt üzre cârî ve semt-i husn-i edâ ve resm-i imlâ ve inşâdan ‘ârî olub, ol hânedân-ı saltanata şeref-bahş olan selâtîn-i felek-rahş şanlarına göre bir târih-ı güzîde ve câmi’u’t-tevârih bir nüsha-i pesendide olmayub ol mahâsin-i evsâf câmi’i ve ehâsin-i ‘adl ü insâf mecâmi’i olan selâtîn-i sipihr-i eltâf Vassâf olmağa sezâ bir kitâb-ı (18b) şîrin-edâ ve Ravzatü’s-Sefâyı medh u senâlarının hoş-edâ ve hûb-sadâ bûlbülleri nağme-serâlık idecek bir mecmû‘â-i behçet-nümâ görünmeyüb ve ol fezâil-i mulûk mâlikleri ve mesâlik-i

³⁵ Ahmet Uğur, “Selimnameler”, A.Ü.İ.F. Dergisi, c.XXII, s.367, Ankara 1978; M.C. Şehabeddin Tekirdağ, “Selimnameler”, Tarih Enstitüsü Dergisi, c.I, s.197, İstanbul1970.

³⁶ Şefaettin Severcan, Osmanlı, “Süleymannâmeler”, Yayın Kurulu Başkanı: Halil İnalçık, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, Cilt, 8, sayfa, 301-317.

³⁷ Agah Sırmı Levend, “Gazavatnameler ve Mihaloğlu Ali Beyin Gazavatnamesi”, T.T.K., Ankara 1956.

³⁸ Ahmet Uğur, Osmanlı Siyasetnameleri, MEB, İstanbul 2001.

³⁹ Franz Babinger, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, Çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992.

⁴⁰ Münir Aktepe, “Hoca Sa‘deddin Efendi’nin Tacü’t-Tevârih’i ve Bunun Zeyli Hakkında”, Türkiyat Mecmuası, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Ens., İstanbul 1958, XIII, s.105.

husn-i sulûk sâlikleri ve hıttâ-i ihsân dahîl hîtâ-i memâlikleri olan cihan-güşâlar şânına sezâvar, nüzhetü'l-kulûb-i eshâb-ı 'avârif müştêmil-i letâif-i câmi'i'l-me'ârif bir nüsha-i matbû'â-i zîbâ bulunmayub."⁴¹

Hoca Sa'deddin Efendi, tespit ettiği bu kusurlardan dolayı, Osmanlı Devleti'nin tarihini, kuruluşundan itibaren, yazmaya karar vermiştir. Tâcü't-Tevârih adını verdiği bu eserinde Hoca Sa'deddin, I.Selim'in sonuna kadar olan olayları kendi üslûbuyla anlatmıştır.⁴² Fakat çok istemesine rağmen, işlerinin çokluğu sebebiyle Kanuni dönemini yazamamıştır.

Babasının eseri tamamlayamayışının sebebini Mehmet Efendi, babasından şöyle nakletmektedir:

"Eğerçi ol kibâr-ı ahyârın hulâsa-i ahbarlarını hâvî bir mecmû'a-i matbû'a oldu ki her satırı silk-i dürr-i mendûd ve letâfetde nazîri mefkûd olub safahât-ı safâ-sıfâtı, mir'ât-ı cinân ve âyine-i cihân-nümâ-yı e'yân-ı zaman oldu. Ve mecâlis-i nefâyisde nefâis-i mecâlisden 'ad olındı. Lâkin henüz hızzet-i hâme itmâma ve kitâbet-i nâme-i miskî'l-hutâme encâme ve dâstân-ı Süleymân-ı zamân, serhadd-i itmâme irmedin. Ve ol mahzenu'l-belâğanın leâlî-i gavâlisî rişte-i ihtîâm üzre bi't-temâm manzûm ve hâtem-i hîtâmuhu misk u hatmî ile mahtûm olmadın."⁴³

Hoca Sa'deddin Efendi, kendisinden evvel telif edilmiş olan Osmanlı tarihlerini, birer inşâ-perdazlık örneği ve itidalden mahrum birer itnab eseri olarak tavsif ederken, kendisinin Tâcü't-Tevârih'i de tenkit ettiği eserler gibi Arapça ve Farsça kelimelerden ve nakillerden hâlî değildir.⁴⁴

Hoca Sa'deddin Efendi eserlerini yazarken, oğulları Mehmet ve Mehmet

⁴¹ Mehmet Efendi, *İbtihâcü't-Tevârih*, c.I, v: 17b-18b. (Sağlam hisar ve kalelerin kapılarını kökünden söküp fetheden Âl-i Osman'ın, geçmiş adil Sultan ve Hakanlarının güzellik dolu zamanları ve bunların döneminde meydana gelen olaylar, onların zamanında yaşamış bazı yazarlar tarafından toplanmış ve bablara ayrılarak yazılmıştır. Fakat kimi aşırı kısaltmalarla ve özet bilgilerle yetinmiş, kimi lüzumsuz anlatımlarla sıkıcı ve usandırıcı tafsilata girmiştir. Kimi ancak gördüğü durumları kısaca anlatmış ve kimi dahi kendi zamanından önce olmuş olaylarla, zamanında vuku bulan güzel olayları yazmıştır. Çeşitli güzelliklerle süslenmiş ve büyük övgülere haiz olan yüce devletin güzel işlerini şâmil, büyük gazalarını ve umumi fetihlerini içine alan tam bir tarih, padişah kütüphanelerine gelmediğinden başka mevcut olanlar dahi özensiz bir şekilde yazılmış, imla ve inşadan yoksun olmuştur. Bu saltanat ailesine şeref veren ulu sultanların şânlarına layık, güzide ve tarihi olayları toplayan beğenilen bir nüsha bulunmadı. Bütün güzellikleri vasfeden en güzel adalet ve insaf mercii olan sultanların iyiliklerinin anlatıldığı Vassaf gibi uygun bir kitap veya Ravzatü's-Safa gibi tatlı ve güzel sesli bülbüllere şarkı söyletecek bir eser görülmedi. O meliklerin faziletlerine sahip olanlar, güzellik yolunda yürütenler (padişah arkadaşları) ve kendilerine ülkeler ihsan edilenler dahil, memleketler fetheden fatihlerin şânına uygun, bilen insanların kalplerine neşe veren, bütün güzel bilgileri kapsayan bir güzel eser bulunmadığından...)

⁴² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Sadeleştiren: A.Fikri Yavuz-İsmail Özen, Meral Yay. İstanbul, 1972, c. 3, s.37.

⁴³ *İbtihâcü't-Tevârih*, I, v: 28a. (Bu eser, o fazilet sahibi büyüklerin haberlerini konu edinen bir eser oldu ki, her satırı dizilmiş inciler gibi uzanmakta ve letafette benzeri bulunmayıp, safhaları neşe sıfatlı, cennet aynası, zamanın ileri gelenlerine dünyayı gösteren ayna oldu ve güzellikler meclislerinde rağbet gösterilenlerden sayıldı. Fakat henüz kalemin işi tamama, ve kitabın yazımı güzel sona ve Sultan Süleyman'ın hikayesi neticelenmedi. Ve o belegat mahzeninin pahalı incileri ihtimamla dizilip, nazm edilmedi ve en güzel sonla sonuçlanmadığından...)

⁴⁴ Severcan, Şefâettin, "Hoca Sa'deddin Efendi ve Tarihçiliğimizdeki Yeri", E.Ü.İ.F.D., Kayseri 1992, Sayı 8, s.77.

Es'ad Efendi'den birçok yardım görmüştür. Bu yardımları eserinde Mehmet Efendi, şu şekilde dile getirmiştir:

“Ve ol emr-i mühimme şürû‘ mütehattim olub sâbikâ dahî Behcetü'l-Esrâr tercümesinde sâhib-i envâ'l-fezâil (36b) ve sâhib-i ezyâl-i mehâsini'l-hasâili'l-mütehallî bihıla'l-'avârifi ve'l-fevâdil mâlik-i memâlik-i husnî't-tahrîr, sâlik-i mesâlik-i lütfî't-ta'bir elbine-i selâsede âsâr-ı dürrer-bârî meşhûra ve nazm u nesri mânend-i cevâhir-i manzûme ve mensûre, edâ-yı latîfi gıdâ-yı dil u can, inşâ-yı hoş-nümâsı müzekkir-i suhanân-ı Sâhbân-ı me'ârif-nişân ve fezâil-feşân olan e'azz u erşed ihvanımız Es'ad Efendi ile “hafazahu mevlâhû ve sellemehû ve ebkâhu” teşrik buyurub sülûs-ı evvelin kendûler, sülûsânî bu fakîr ile birâdere tahrîr itdirüb ol kitâb-ı müstetâb hâtimesinde kalem-i müşkîn-rakamları ile bu ebyât-ı hoş-simât ile lutfen ve keremen ittihâd-ı nefsi isbât buyurmuşlar idi.”⁴⁵ -
Ve hiye hâzihi- nazm-ı merhûm;

*“Hamdu li'l-lâh ki bu güzîde kitab
Yetişüb 'avn-i mülhimu vahhâb.
İrdi itmâma ber sebîl-i sevâb
Ehl-i elbâba oldu, lübb-i lübâb.
Çün veliler fezâilinde idi
İbtidâsı rızâ yılında idi.
Feyz-i ins idi ibtidâsı yılı
İns-i fâizdur intihâsı yılı.
Oldı şeş-mâhe sa'y ile hâsıl
Mebde iden nihâyete vâsıl.
Kurretey 'aynu'l-'ulâ ve'l-'ılm
Gurretâ matla'ı't-tukâ ve'l-hılm.
İki oğlum Muhammed u Es'ad
Olalar kahr-i dehrden eb'ad.
Olu ben rûz u şeb bu kâre mucidd
Oldılar bana bu 'amelde mumidd
Ekserine Muhammed oldu mu'în
Nazm u nesri oldu dürr-i semîn.”*⁴⁶

Mehmet Efendi, babasına yaptığı yardımlardan dolayı onun notlarına da vakıf idi. Babasının vefatından sonra, onun isteğinin yerine gelmesini arzuluyordu. Ayrıca Sultan I. Ahmed kendisinden şöyle bir istekte bulunmuştu:

“-El-veledü'l-hurr yetbe'u âbâhü'l-gurr- ketb-i tevârih u siyer ve sebt-i âsâr u 'iber ettirmekde âbâ u ecdâdî dâd-i'tiyadları hasenesini ihyâ ve şîret-i merziyye

⁴⁵ İbtihâcü't-Tevârih, v: 36a-b. (Ve o önemli işe başlama kesinleşti. Daha öncede Behçetü'l-Esrâr tercümesinde çeşitli faziletlerle sahip ayrıca güzel hasletlerle süslenmiş, arifler ve fazıllar süstiyle bezenmiş, güzel yazı yazma melekelerine sahip, güzel anlatma metodunu takip eden, üç dilde (Türkçe, Arapça ve Farsça) inci gibi meşhur eserler veren, nazım ve nesirde elmas gibi değerli, hoş ifadesi, gönle ve cana gıda göze hoş gelen yazısı, ilmin temsilcisi olan Sahban'ın sözlerini hatırlatan ve faziletler yayan en değerli ve en kıymetli kardeşimiz Es'ad efendi “Mevla onu korusun ve esenlik ona olsun” ile ortaklaşa yazdık. Üçte birini kendisi (Hoca Sa'deddin Efendi) , üçte ikisini bu fakirle kardeşime yazdırdı. O güzel kitabın sonunda mis saçan kalemin yazıları ve bu güzel beyitleriyle -Allah'ın- kerem ve lütfuyla bu eserin yazımında üçümüzün ittifak ettiğini göstermişlerdir.)

⁴⁶ İbtihâcü't-Tevârih, v: 36b-37a.

ve sünnet-i seniyyeleri merâsimin icrâ eylemeğe rağbet buyurub, hatt-ı hümayun-ı se'adet makrûn-ı 'izzet-nümunları (16b) ile bu dâ'i-yi devlet-i rûz-efzûnların teşrîf ve selâm-ı selâmet-nümâları ile taltif ve hitab-ı müstetâbları ile hizmet-i şeref-bahşların teklif buyurub, "vâlidiniz, merhûm ecdâd-ı pâk-nihâdımın tevârihlerini yazmışlardır. Sizin dahî nâm-ı şerîfime târîh söylemeniz ve kalan yerini itmâm eylemeniz murâd-ı hümayûnumdur," diyû fermân-ı cihân-mutâ' ve emr-i lazımı'l-ittibâ'ları sudûr ve eser-i teveccüh-i 'âlileri gün gibi zuhûr eyledi. Eğerçi müzâhame-i eşgâl-i fetvâ ve âyîn-i müdârese-yi icrâ bu kâr-ı düşvâr ile takayyüde mâni' idi. Lakin fermân-ı lâzımı'l-imtisallerine hasbe'l-istitâ'a itâ'ât lâzım ve emr-i 'âlileri muktezâsını ri'âyet mühim olmağıle akdâm-ı ikdâm üzre kıyâm ve edâ-yı hizmet-i lâzımda ihtimâm idüb mu'temiden 'ala'l-meliki'l-allâm ve müstemidden min seyyidi'l-enâm "aleyhi ezkâ salevâtın ve esnâ selâm."⁴⁷

Padişahın bu fermanı üzerine Mehmet Efendi İbthâcû't-Tevârih adlı eserini kaleme aldı. Böylece babasının ve I. Ahmed'in isteğini yerine getirdiğini, şu cümlelerle ifade etmiştir:

"Ve fi'l-hakika kerâmetleri sudûr ve eser-i velâyetleri zuhûr eyleyüb merhûm-ı kesîra'l-mehâmid vâlid-i mâcidimizin 'aleyhi rahmet-i rabbihi'l-vâhidi nefes-i enfesleri yerin buldı. Ve anların dahî hizmet-i mezbûrayı bu hakîre ta'yîn buyurmalarına fermân-ı cihan-mutâ'-ı sultânî muvâfık oldu."⁴⁸

Mehmet Efendi, babasının eseri olan Tâcû't-Tevârih'e, bir zeyl olarak yazdığı eserini, İbthâcû't-Tevârih diye isimlendirmesini ise şu şekilde anlatmaktadır:

"Ol selâtin-i pîşîn-i âdl u insâfa vassâf olmağıle me'âdin-i cevâhir-i zevâhir mehâsin-i evsâf olan Tâcû't-Tevârih ile husn-i imtizâcî ve metâ-ı bâzâr-ı me'ârifesebebi revâc olan nâm-ı tâmî ve ser-i dibâce-i letâife efser u tâc kılınan ism-i sâmilere ile mu'anven olub sâir tevârih üzre ibthâcî zâhir olmağıle İbthâcû't-Tevârih diye tesmiye ve tekmile-i Tâcû't-Tevârih olmasına bu vechile tekniye olundu."⁴⁹

⁴⁷ *İbthâcû't-Tevârih*, v: 16a-16b. (Özgür çocuk lekesiz olan atalarına tabi olan tarih ve siyer kitapları yazdırmakta, eser ve ibretleri tespit etmektedir. Adaleti alışkanlık edinmiş atalarının güzelliklerini yaşatmak ve beğenilmiş hallerini ve yüce ahlaklarını yerine getirmeye gayret etmiştir. İzzet gösterip padişah fermanı ile devletin uzun ömürlü olması için dua edene şeref verip, selam ve selamet ile taltif edip ve güzel bir hitap ile şeref veren hizmeti teklif buyurup, "babanız, merhum temiz ecdadımın tarihlerini yazmışlardır. Sizin dahi benim namıma tarih yazmanız ve kalan yeri tamamlamanız muradımdır" diye cihanın boyun eğdiği ve uyulması lazım olan emri çıktı ve bu yöndeki içten arzuları gün gibi belirdi. Ama fetva işlerinin zorluğu ve medresede ders verme, bu zor iş ile çalışmaya mani idi. Fakat fermanın gereğine boyun eğip, gücümüz yettiğince itaat etmek lazım ve yüce emirlerinin gereğine riayet önemli olduğundan, ısrarla bu konu üzerinde durup gereken hizmeti edaya ihtimam ettim. Bütün en iyi bilenlerin sahibine sığındım ve yaratılmışların efendisinden "salat ve selam O'nun üzerine olsun" yardım istedim.)

⁴⁸ *İbthâcû't-Tevârih*, v: 17a. (Ve gerçekte kerametleri ve velayetleri ortaya çıkıp, çok güzel özelliklere sahip şan ve şeref sahibi babamızın "bir olan Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun" istekleri yerine geldi. Sultanımızın fermanı ile bizi bu göreve getirmeleri, babamızın da bu hizmeti bize vermelerine uygun düştü.)

⁴⁹ *İbthâcû't-Tevârih*, v: 17b. (O, adalet ve insafı önde tutan Sultanların anlatmakta değerli taşlarla, coşkun denizler gibi güzellikleri vasfeden Tâcû't-Tevârih ile olan güzel uygunluğu ve ilmi sahalarında gerekli hürmetin görülmesine sebep olan uygun ismi latif sözlerin başına taç kılınan meşhur isimleri ile debdebeli olup diğer tarihler üzerine bilgisinin çokluğunun ortaya çıkmasıyla İbthâcû't-Tevârih diye isimlendirildi ve Tâcû't-Tevârih'i tamamlayıcı olması için bu şekilde başlık verildi.)

c- Nüshaları :

İbtihâcü't-Tevârih'in toplam üç nüshasının bulunduğunu tespit ettik. Bu nüshalardan bir tanesi İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe yazmalar kısmı no. 2394'de kayıtlı Tâcü't-Tevârih'in sonunda, diğer bir tanesi Paris Milli Kütüphanesi Türkçe yazmalar kısmı no. 68'de, bizim esas aldığımız nüsha da Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev-Paşa koleksiyonu no. 321, 322'de Türkçe yazma olarak kayıtlı bulunmaktadır. Birinci cildi, 163+1 ve ikinci cildi 149 varaktan müteşekkil bulunan bu eserin, cilt rengi açık yeşil, meşin ve cilt kenarları çerçeve halinde altın yaldızlıdır. 29x20cm dış (20x22,5cm iç) ebadın da olup her sayfası 15 satır üzerine tanzim edilmiştir. Sayfa kenarları her iki ciltte tamamen yaldız çerçevelidir.

Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev-Paşa koleksiyonu no. 321, 322'deki Türkçe yazma nüsha ile Paris Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmalar kısmı no. 68 ve İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar kısmı no. 2394'de mevcut nüshaların karşılaştırmasını, konu ile ilgili yazdığı makalesinde Prof. Dr. Münir Aktepe yapmış ve şu tespitlerde bulunmuştur:

“Paris Milli ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde mevcut Tâcü't-Tevârihler sonundaki zeyiller, İbtihâcü't-Tevârih ile mukayese edilecek olursa, genel olarak şu neticelere varılır;

İbtihâcü't-Tevârih gayet uzun bir mukaddimeye sahipken diğer zeyillerde ise böyle bir mukaddime kısmı yoktur.

İlk bahsi teşkil eden “Cülûs-ı Hazret-i Sultan Süleyman” başlıklı kısım her üç nüshada da aynı şekilde mevcuttur.

İlk bahisten itibaren “Azm-i İbrahim Paşa be-sûy-i Mısır” faslına kadar geçen olaylar her üç nüshada bazı farklılıklar müstesna tertip ve muhteva bakımından birbirinin aynıdır; Ancak bu son bahis İbtihâcü't-Tevârih'de diğer nüshalara nazaran bazı farklılıklar içermektedir. Mesela İbtihâcü't-Tevârih'de: “... vezir-i sâni Mustafa Paşa ki şeref-i müsaheret ile müfaheret eyledi. Kıssadan haberdar olacak yarar adamları ile der ü divarın muhafaza ve teskin-i fitne umûrın mülâhaza edüp ol şeb-i târda iykad olunan nâire-i fesâdi muntâfi ve ol ref'i zuhûr eden şerr ü şurûn def'i ile takayyüd edüp fi'l fevr müntefi etti ve leyle-i saniyede İbrahim Paşa sarayın basup...” ifadesi Paris ve İstanbul Üniversite Kütüphaneleri nüshalarında “...Vezir-i sâni Mustafa Paşa ki şeref-i müsaheret ile müfaheret eyleridi kıssadan haberdar olacak... ve leyle-i saniyede İbrahim Paşa sarayın basup...” tarzında muhtasar bir şekil almıştır.

“Yine aynı bahis, Paris ve İstanbul Üniversite Kütüphanelerindeki nüshalara nazaran İbtihâcü't-Tevârih'de, varak 145b, satır dokuzdan itibaren, varak 146a, satır dokuza kadar ayrıca bir fazlalığı bulunmaktadır.”⁵⁰

d- Kaynak Değeri :

Kanuni dönemi, seferlerin ve zaferlerin yoğun olduğu, siyasi, sosyal ve kültürel alanda büyük gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bu döneme ait

⁵⁰ Münir Aktepe, “İbtihâcü't-Tevârih”, İÜEF Tarih Dergisi, Eylül 1958, c. 10, Sayı 14, s.81-82.

Osmanlı tarihi ile ilgili bir çok değerli eser verilmiştir. Bu eserlerden biri de, Mehmet Efendi'nin yazdığı İbtihâcû't-Tevârih adlı eseridir. Mehmet Efendi, babasının notlarından büyük istifadelerde bulunduğu için, onu babasıyla beraber anlamak daha kolay olacaktır.

Hoca Sa'deddin Efendi, Tâcû't-Tevârih'ini telif etmek için manzum ve mensur yazılmış olan Osmanlı tarihlerini incelemiş ve kullandığı kaynakları belirtmiştir. Hoca Efendi'nin belirttiği kaynaklardan bazıları şunlardır:

“Ahmedi'nin İskendernâmesi, İdrîsî'nin Heşt Behîşt'i, Neşrî'nin Cihan-Nüması, Aşık Paşa-Zâde'nin Tevârih-i Âl-i Osman'ı, Hadîdî'nin Tarih-i Âl-i Osman'ı, Kemal Paşa-Zâde'nin Tevârih-i Âl-i Osman'ı, Anonim Tevârih-i Âl-i Osman'ı, İbn Hacer el-Askalânî'nin Durerü'l-Kâmine'si, Şerafettin Ali Yezdi'nin Zafer-nâme'si, Mevlan Hatifi'nin Timur-nâme'si, Haydar Çelebi'nin Rûz-nâme'si, Taşköprülü-Zâde'nin Şakâiku'n-Numâniye'si, Şükri-i Bitlis'in Selim-nâme'si, Dedesi Hâfız Mehmet ve babası Hasan Can'ın Sözlü hatıraları.”⁵¹

Mehmet Efendi eserine Yavuz Sultan Selimin ölümünü anlatmakla başlamıştır. Babası Hoca Efendi de Tâcû't-Tevârih'ini I. Selim ile bitirmiştir. Hoca Efendi'nin Selim devrine ayırdığı kısım, gerek tarihi malumatı ve gerekse üslubu bakımından, gelecek nesillere değişmez bir standart örnek olmuştur.⁵²

Hoca Sa'deddin Efendi'nin Tâcû't-Tevârih adlı eserini, Osmanlı Devletinin kuruluşundan, Yavuz Sultan Selim döneminin sonuna kadar kullanan tarihçiler, Kanuni dönemini anlatabilmek için de ona en yakın ve devamı olan İbtihâcû't-Tevârih'i kaynak olarak kullanabilirler.

Kanuni döneminin 33 yılını geniş bir şekilde ele alan Mehmet Efendi'nin İbtihâcû't-Tevârih'i, bu dönemi inceleyenler açısından büyük öneme sahiptir. Olaylar, kronolojik olarak ele alınmıştır. Sadece siyasi olaylar değil, kültürel olaylarda aynı titizlikle ve tafsillatlı bir şekilde anlatılmıştır. Dönemin bir çok eserinde özet olarak aktarılan bilgiler, İbtihâcû't-Tevârih'de daha geniş bulunmaktadır. Seferler, öncesi ve sonrası ile detaylı olarak anlatılırken, yapılan düğün, sünnet ve karşılama törenleri de aynı şekilde ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Eserin tarihi değeri kadar, içindeki şiirlerle, kullanılan sanatlarla, edebi olarak da değeri büyüktür.

e- Dil Ve Üslubu:

Kendisinden bir tarih yazılması I. Ahmet tarafından istenilen Mehmet Efendi, sultanın bu isteğini yerine getirerek eserini Türkçe olarak kaleme almıştır.

Kendi asrındaki eserlere bakıldığında Mehmet Efendi'nin Türkçe kelimelere oldukça fazla yer verdiği görülmektedir. Bununla birlikte herkesin anlayabileceği şekilde tamamen Türkçe olmayıp, Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerin de fazlalığı dikkati çekmektedir.

Mehmet Efendi, hem nesir hem de nazımda oldukça başarılı olduğundan, eserin okunuşunu ve anlaşılmasını kolaylaştıracak şekilde şiir, cinas ve tasvirler

⁵¹ Bk. Yıldırım, Mehmet, *Hoca Sa'deddin Efendi ve Tarihçiliği*, E.Ü.S.B.E. Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1997, s.77- 89

⁵² Ahmet Uğur,, “*Selimname*ler”, A.Ü.İ.F.D., Ankara 1978, c. 12, s.378.

kullanmıştır. Bu edebi kuvvetlilik, eseri, daha kıymetli ve anlaşılır kılmaktadır.

f- Cinaslar ve Seciler:

Mehmet Efendi eserinde yer yer cinas sanatını kullanmıştır:

“Bazı mahlukât u masnû ‘âta cân ihsân idüp.
Kimin hayvan kimin insan kimin cân eyledi.”⁵³

“Teferruk vîrdi bâd hûzn-i şemle
‘Amâyim üstine sârıldı şemle”⁵⁴

“Çekdiler tîğ u hûn-feşânî o dem
Etdiler hasm-ı dîni, garka-i dem”⁵⁵

“Kesilub anda Kansavun başı
Kalmadı zinde çerkes evbâşi”⁵⁶

“İderler bir nazarla âleme imdâd-ı ruhânî
Bulur dergahlarında her ne kim isterse ruhânî”⁵⁷

“Durûd-i huçeste-vürûd ve vürûd-ı salât-i nâ-mahdûd. Ve selâm-ı nâ-ma‘dûd”⁵⁸

“Meşhûd-i zamâir-i erbâb-ı dâniş ve menzûr-i nazar-ı eshâb-ı binîş. Ve mersûm-i tab-‘î âyîne-rusûm-i ‘ârifân-ı esrâ(ra) âferînişdir ki...”⁵⁹

“Bu dâ‘î-yi devlet-i rûz-efzûnların teşrîf ve selâm-ı selâmet-nümâları ile taltîf ve hitab-ı müstetâbları ile hizmet-i şeref-bahşların teklif...”⁶⁰

“Dibâce-i kitâb-ı âvârif ve fihrist-i bâb-ı me‘ârif ve ‘unvân-ı dîvân-ı letâif şol sahâifdür ki sîne-i sîmîn-berân gibi musaffâ ve safha-i âyine-i melsâ gibi pür-safâdur.”⁶¹

“Ve şehrin muhterife ve tüccar-ı şâh-râh-ı sultân-ı gîtî-penâha girân-bahâ kumâşlar ve zî-kıymet firâşlar döşeyup...”⁶²

“Ve isneyn günü mevâkib-i kevâkib-merâtib ile merâkib-i nehriyyeye süvâr olup Sâvadan Belgrad semtine güzâr ve nazar-ı im‘ân ile seyr-i hisar idüp...”⁶³

“Harem-i hürmeti ma‘mûre ve haşem-i haşmeti mansûre olmuş idi”⁶⁴

⁵³ İbtihâcü’t-Tevarih, v:2b.

⁵⁴ İbtihâcü’t-Tevarih, v:83a.

⁵⁵ İbtihâcü’t-Tevarih, v:104b.

⁵⁶ İbtihâcü’t-Tevarih, v:120b.

⁵⁷ İbtihâcü’t-Tevarih, c. II, v:6b.

⁵⁸ İbtihâcü’t-Tevarih, v:3a.

⁵⁹ İbtihâcü’t-Tevarih, v:5b.

⁶⁰ İbtihâcü’t-Tevarih, v:16b.

⁶¹ İbtihâcü’t-Tevarih, v:27a.

⁶² İbtihâcü’t-Tevarih, v:57b.

⁶³ İbtihâcü’t-Tevarih, v:80a.

⁶⁴ İbtihâcü’t-Tevarih, v:163a.

g- Tasvirler:

Mehmet Efendi, bir yer ile ilgili bilgi verirken, ordunun bir yere hareketini, savaş sahnelerini ve bir olayı anlatırken tasvirler yapmaktadır.

“Ve emîr u vezîr, sağır u kebîr, celîl u zelilden gûruh-u bî-pâyan cenâze önünce yâyân olub, pûyân ve sûz-ı derûnla giryân oldılar. (45b)Ve hezâr gûne i'zâz ve sûz u gûzâr ile İstanbul'a getürdiler. Ebu'l-Feth ve'l-Megâzi Sultân Muhammed Han Gâzi aleyhi'r-rahme hazretlerinin camii şerifinde namazı müftî-i 'asr efdalu'l-fudalâ Ali Çelebi Cemâlî imâmeti ile edâ olunub, andan meşhed-i muattar ve merkad-i mutahharine yaturdılar. Ve deryâya müşrif bir müşerref mahaldeki Mirza sarayı dimekile meşhûr idi, kalıb-ı pâkini kalb-i hâkda nihân idüb ol gencine-i se'âdeti define-vâr derûn-i hâkde medfûn ve mestûr itdiler.”⁶⁵

“Paşa-yı sutûde-rây dahî ma'ûnet-ârâ-yı dil-ârâ ile ol arada olan eşirrâyı arâyûb kimini sahne-i diyar-ı 'adem bendine uğratdı ve şimşîr-i intikâm ile doğratdı. Ve kimin mülatafa-i izhârı ile dil-germ ve pulâd-ı 'inâdların nerm itti.”⁶⁶

“Kansavun seri nîze efseri olıcak, bakâyâ-yı suyûf-ı guzât olan bugât necât râhını cûyân ve tîh-i hayretde pûyân oldılar. Lâkin hiç biri kurtulmayub kimi esir ve kimi tu 'me-i şimşîr oldu. Sipâh-ı İslam mansûr ve şâd-kam olub cânîb-i Mısırâ rücû' ve zafer âvâzesin karîn-i şüyû' attılar.”⁶⁷

“Ber-mûceb-i izn-i hümâyun-ı Sultanî vezîr-i Âsaf-nazîr İbrahim Paşa tertib-i esbâb-ı velîme-i izdivâca iştiğal gösterip, İstanbul'da At meydanı namı ile meşhur olan fezâ-yı meserret-efzâya nâzır olan sara-yı dil-ârâsını makdem-i şeref-tûvân-ı pâdişâhiye sezâ-var olmağîçün 'arûs-ı pür-pîrâye gibi 'âraste edüb ber muktezâ-yı icâzet-i 'aliyye-i şâhî Sultan-ı cihan-penâhı sûr-i pür-sürûruna da'vet edüb pâdişâhâne düğün eyledi. Ve ol sâha-yı fesîhu'l-mesâhayı hizâne-i 'amirede mahzûne olan münakkaş-i dil-güşâ çadırlar ve sâye-banlar ile tezyin edüb câ-be-câ suffeler ve tahta bendler (134b)peydâ ve temâşa edenleri evzâ-'i garîbe ve tertîbât-ı 'acîbe ile vâlih u şeydâ ettirdiler.Etrâf u cevânibinde mehter-hâneler kuruldu. Ve rûz u şeb tabl u şâd-mâni uruldu.”⁶⁸

⁶⁵ *İbtihâcû't-Tevarih*,v:45a. (Emir ve vezir, küçük ve büyük, yüce ve zelilden oluşan büyük bir topluluk cenaze ile yürüyüp, derin bir acıyla ağlayıp durdular. Çeşit çeşit saygı göstererek ve üzüntü içinde kalarak İstanbul'a getirdiler. Fatih Sultan Mehmet Han Gazi “Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun” hazretlerinin camii şerifinde , cenaze namazını zamanın müftüsü, faziletliğin en faziletlisi Ali Çelebi Cemâlî kıldırdı. Oradan güzel kokulu şehitliğe ve temizlenmiş mezara yattırdılar. Burası denizi gören şerefli bir yerd ki Mirza sarayı demekle meşhurdur. Temiz bedenini toprağa koyup, o saadet hazinesini, define gibi toprağın içine gömüp üzerini örttüler.)

⁶⁶ *İbtihâcû't-Tevarih*,v:54b. (Övülmeye değer Paşa dahi gönül alan yardımıyla o bölgede bulunan bozguncuları arayıp, kimini yokluk diyarına gönderirken intikam kılıcı ile doğratdı. Ve kimine lütuf göstererek gönlünü hoş etti ve çelik gibi inatlarını yumuşattı.)

⁶⁷ *İbtihâcû't-Tevarih*,v:120b. (Kansu Gavri'nin başı mızrağa taç olunca, geriye kalan asi savaşçılar, kurtuluş yolunu arayıp, şaşkınlık içinde çölde koşuştular. Fakat hiçbir kurtulmayıp kimi esir ve kimi kılıcın azığı oldu. İslam askerleri galibiyet ve sevinçle Mısır tarafına geri döndüler ve her taraftan duyulacak şekilde zafer nidaları attılar.)

⁶⁸ *İbtihâcû't-Tevarih*,v:134a-b. (Mübarek Sultanın izniyle Asaf'a benzeyen vezir İbrahim Paşa, düğün yemeği için gerekli hazırlıklarla meşgul oldu. İstanbul'da At Meydanı adıyla meşhur olan yerdeki, sevinci artıran büyük genişliğe bakan, gönül alan sarayını, padişahın büyük şerefine uygun olması için gelin gibi boydan boya süsledi. Yüce Şahın icazetiyle dünya sultanını en sevinçli

Dipnot devamı →

“Husûsa fezâsı hoş-nümâ ve havâsı safâ-efzâ olub Tuna ile Sava ve Dırâvâ sularının arasında ve kal'a-i Belgradun hizâsında olan Sirem ovasını ki ol nümûdâr-ı bihâr olan enharın bilad u kurâyı müştemil 'azîm adası olub Sirem adası demekle elsine-i nâsda meşhûra ve câ-yı mahsûl-ı hayz olmağile zâhiresi mevfûradır.”⁶⁹

h- Şiirler:

Şeyhülislam Mehmet Efendi nesir olarak uzun uzun anlattığı bir olayı hemen ardından bir beyit veya şiirle özetler. Başlangıçta, insanın, eşyanın ve diğer mahlukatın yaratılışından bahsettikten sonra şu şiiri ekler;

*“Ol hudâvend-i zamân kim halkı a 'yân eyledi.
Kudretin 'âlemlere izhâr u i 'lân eyledi.*

*Medhini ser-nâme-i tûmar-ı 'urfân eyleyüb.
Hamdini dîbâce-i Kur'âna 'unvân eyledi*

*İrgürüb tevhîd-i zâta sülemi 'urfânile.
Varlığına cümle mahlûkâtı burhan eyledi.*

*(2b)Eyleyüb eşyâyı hep ketm-i 'ademden âşîkar.
Cevher-i 'ibret-nümâyı kân-ı imkân eyledi.*

*Bazı mahlukât u masnû 'âta cân ihsân idub.
Kimini hayvan kimin insan kimin cân eyledi.*

*İrişüb bû-yi dilâvîzi meşâm-i 'âleme.
Nefhası tervîh-i rûh-ı ehl-i imân eyledi.*

*Enbiyâya gönderub Tevrat u İncîl u Zebûr
Sonra mensuh eyleyüb inzâl-i Kur'ân eyledi.”⁷⁰*

Peygamber (sav) ve ashabı kiramdan bahsederek sonuna aşağıdaki şiirini ekler.

*“Ol risâlet şâhı kim eflâkı seyrân eyledi
Âfîtab-ı âsârı kâbî mâh-ı rahtân eyledi.*

*Şu 'le- endâz eyleyüb na 'l-i burâkın bark-vâr.
Ol şebistân içre ânî mâh-ı tâbân eyledi.*

→ →

gününe davet edip, padişahlara yaraşan bir düğün yaptı. Ve o geniş alanı, devlet hazinesinde bulunan, iç açan nakışlı çadırlar ve gölgelikler ile süsledi. Yer yer oturacak yerler yaptı ve seyredenleri garip haller ve acayip hazırlıklar ile şaşkınlık içinde bıraktı. Bu yerin etrafında mehterhaneler kuruldu. Gece gündüz sevinç davulları çalındı.)

⁶⁹ İbtihâcû't-Tevârih, v:151a. (Ayrıca sonsuz genişliği ile güzel görünen, havası gönlü rahatlatan, Tuna, Sava ve Drava nehirlerinin arasında ve Belgrad kalesinin hizasında olan Sirem ovası ki, deniz gibi nehirleri, şehir ve köyleri içine alan büyük bir adadır. İnsanlar arasında Sirem adası demekle meşhurdur. Bereketli ürünler veren yerlere sahip olduğu için mahsulü boldur.)

⁷⁰ İbtihâcû't-Tevârih, v:2a-3a

*Rahmeten li'l- 'âlemin oldu ki 'âsî kullara.
Hak o sultânun yüz-i suyuna gufrân eyledi.*

*Yazmağa ol şâhun evsâfını Vassâf-ı gazâ.
Âsuman evrâkın encümle zerfeşân eyledi.*⁷¹

*Herbirin gülzâr-ı şer' içre idüb bir tâze gül.
Bûstân-ı 'âlemi dâim gülistân eyledi.*

*Dâr-i İslam için ol ahyâr-ı cüdrân eyleyüb.
Çâr-yar-ı bâ-safâ-yı çâr- erkân eyledi.*⁷²

Kanuni Sultan Süleyman'ı övüp, onun yaptığı hizmeti anlattıktan sonra konuyu şöylece özetler.

*"Vasf-i manzûm-i ân şâhân-ı cihân.
Âl-i Osman-i ma'delet- 'unvân.*

*Râfiân-ı livâ-yı gazv u cihâd.
Nâsıbân-i binâ-yı ra'fet u dâd.*

*(9a)Reh-neverdân-ı şâh-râh-ı gazâ.
Kovuldılar tâc u taht u bahta sezâ.*

*Tâ ola yerleri serîr-i cinân.
Ola ahlâfi padişâh-ı cihân.*⁷³

Bazen bir kıta şiirin bir beytini Farsça, diğer beytini Türkçe olarak vermek suretiyle mülemma sanatı yaptığı görülür. Yavuz Sultan Selim'in vefatını ve defnedilmesini anlattıktan sonrada bu sanatı kullanmıştır.

*"Ten-i şeh nihân geşt der- zîr-i hak
Ezû yâft hâk-i siyeh cân-ı pâk*

*Mezârını yâ rabbi pür-nûr kıl
Kusûr içre hûri ile mesrûr kıl.*⁷⁴

Mehmet Efendi Türkçe ve Farsça da olduğu gibi Arapça'da da usta bir şair idi. Bunu zaman zaman metin içinde görmek mümkündür.

*"Mevlan bi fazli 'n-nedâ fi 'l-halkı müştehir.
Ve fazluhu beyne ehli 'l- 'ilmi münteşir.*

*Ve nazmuhi ke 'ukûdi 'd-dürri müntezimun.
Ve nesruhu ke 'l-leâli 'l-gırri münteşir*⁷⁵

⁷¹ İbtihâcü't-Tevârih,v:4a-b

⁷² İbtihâcü't-Tevârih,v:5b

⁷³ İbtihâcü't-Tevârih,v:8b-9a

⁷⁴ İbtihâcü't-Tevârih,v:45b

i- Atasözleri ve Darb-ı Meseller

Mehmet Efendi olaylarla ilgili olarak, yerine göre atasözü ve darb-ı meseller kullanmış ve okuyucuyu düşünmeye yöneltmiştir. Vezir Ahmed Paşa'nın ihanet etmesi ve öldürülmesi olayını anlatırken;

“Liküllü fir‘avnin Mûsâ”⁷⁶ sözünü kullanmıştır.

Yine Osmanlı devletine ihanet eden Vezir Ferhad Paşa'nın durumunu anlattıktan sonra;

*“Bî-sebeb her kimki eyler kasd-ı gayr
Gelmez anın başına elbetle hayr*

*Her ne eylersen cihanda gayra sen
Bu mukarrer yoluna oldur gelen*

*Kimki ister bula rahat bâlişi
İtmesun miskinler andan nâlişi”*⁷⁷

Kanuni Sultan Süleyman Mohaç seferine giderken zuhurata gelen olayları da;

“izâ erâdellâhu şey'en heyâyâe esbâbehu”⁷⁸ sözü ile anlatmıştır.

Bunlara ilave olarak şu darb-ı meselleri de kullanmıştır;

“Leyse'l-haberu ke'l-ıyan”⁷⁹

“el-esmâi tenzilü mine's-semâi”⁸⁰

“sayd-râ çun ecel âyed, su'yı sayyâde reved”⁸¹

j- Kaynakları Kullanma Şekli:

Mehmet Efendi faydalandığı kaynaklardaki bilgileri çoğu zaman kendi bilgileri ile yoğurarak, yine kendine has üslubuyla yeni bir metin olarak sunar. Eserin büyük bir bölümünde bu usulu takip ettiği görülürken, aynı zamanda Kemal Paşa-Zâde gibi, kendisinden fazlaca faydalandığını söylediği müelliflerin cümlelerini de aynen almıştır.

Eserinde kullandığı kaynakları çok net bir şekilde vermemekle birlikte şu isimlerden bahseder. Mevlana Kemal Paşa-Zâde, Lamii Çelebi, İbrahim Şebusterî, Mevlânâ Abdullah, Niyâzi, Mevlânâ Muhyiddin, Evliya Muhammed Çelebi.

Eserde en fazla dikkati çeken, olayların anlatımı ve kelimelerin benzerliği ile Mehmet Efendi'nin, Kemal Paşa-Zâde usulünü oldukça hatırlatmasıdır. Bu

→ →

⁷⁵ İbtihâcü't-Tevarih,v:20b

⁷⁶ İbtihâcü't-Tevarih,v:124b (Her Firavun için bir Musa bulunur.)

⁷⁷ İbtihâcü't-Tevarih,v:150b

⁷⁸ İbtihâcü't-Tevarih,v:157a (Allah bir şey dilediği zaman onun sebebini vücuda getirir.)

⁷⁹ İbtihâcü't-Tevarih,v:8a (Görmek gibi haber olmaz.)

⁸⁰ İbtihâcü't-Tevarih,v:136a (İsimler gökten iner.)

⁸¹ İbtihâcü't-Tevarih,c.II ,v:59b (eceli gelen av, avcıya doğru gider.)

düşünceyi desteklemek açısından Mehmet Efendi'nin eseri ile Kemal Paşa-Zâde'nin X. Defterinde geçen bazı örnekleri aşağıda sunuyoruz.

“Ol zamanda ol şâh-ı vâlâ-cenâb Saruhan diyârında taht-gâhları olan Mağnisa civârında Boztağ yaylağına çıkub hayme vü otağ ile ol sâhat-ı râhat-fezâda serv-i âzâde gibi ârâm ve dil-güşa mesirelerine messerret-i hâtırla hırâm ederlerdi.”⁸²

“Ol zaman, Saruhan diyârında daru'l-mülk-i Mağnisa civârında Boz Tâğ'a yaylağa çıkub, hayme vü otağı ile ol sâhat-ı râhat-fezâda ve ol makam-ı dil-küşâda ârâm idüb turdı.”⁸³

“cism-i memleket rûh-ı pür-fütûh-ı saltanattan tehi olduğu a'dâ-yı devlet ma'lûmı

olmadın dâru'l-hilâfete vusûl yarağın görüp.”⁸⁴

“cism-i memleket rûh-ı pür-fütûh-ı saltanattan hali kaldığı havalide olan e'dâ-yı bed-ı rayâ mefhûm u ma'lûm olmadan dâru'l-mülke erişmek tedbirinde olup yarak gördi.”⁸⁵

“zuafâ-i celâ belâsına ilga edüb sekizyüz mikdârı hâne-vârı kuvvet-i kâhire ile Kâhireden devlet-i bâhire makarrı olan İstanbul'a sürdüler.”⁸⁶

“Belâ-yı celâ-yı vatana müptela olub, hezâr-zahmet ü kahrile Kahire'den şehri İstanbul'a sürülmüşlerdi, sekiz yüz hane mikdarı vardı.”⁸⁷

“mezbûr Menkli Giray Hân gürûh-ı enbûh-ı Tatar ile ol husûn-ı masûna muhâsarasına gelub, hizmet makâmında kıyâm iden ümerâ-yı bâ-ihtîşâm silkinde intizam ile menzûr-ı nazar-ı iltifât-ı şâh-ı âlî-makam olmuşdı.”⁸⁸

“mezkûr Menkli Giray Hân gürûh-ı enbûh-ı kûh-şükûh-ı Tatarla muhâsara hidmetine gelmiş, huzûr-ı pür-hubûr-ı Sultân-ı âsmân-mekanda şeref-i zemin-bûs ile müşerref olmuştu.”⁸⁹

“İskenderiye ve Dimyad ve Reşid sahillerini freng-i bî-ferhenk hurûcî ihtimalinden siyanet ide.”⁹⁰

“İskenderiye ve Dimyât ve Reşid uçlarını freng-i neheng-aheng hurûcundanî”⁹¹

k- Olayları Anlatırken Kur'an'dan Ayetler Kullanması:

Mehmet Efendi, bir olayı anlatırken gerek gördüğü yerde, oraya uygun bir

⁸² İbtihâcû't-Tevârih, v:43a.

⁸³ Kemal Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman X. Defter*, Haz. Şefâettin Severcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996, s.20.

⁸⁴ İbtihâcû't-Tevârih, v:43b

⁸⁵ Kemal Paşa-zâde, s.21

⁸⁶ İbtihâcû't-Tevârih, v:48a

⁸⁷ Kemal Paşa-zâde, s.39

⁸⁸ İbtihâcû't-Tevârih, v:56b

⁸⁹ Kemal Paşa-zâde, s.63.

⁹⁰ İbtihâcû't-Tevârih, v:55b

⁹¹ Kemal Paşa-zâde, s.58.

ayet verir. Bu usul 16.yy. Osmanlı tarihçiliğinin belirgin özelliklerinden birisidir.

“Ve ol ravza-i sâbite ve devha-i nâbitede “lekad haleknâ'l-insâne fî ahseni takvîm”⁹² gülzârının tâze goncalarını nümâyân idub neşâta-i kudreti “savveraküm fe ahsene suveraküm”⁹³ sûreti ile ol nev-şükufte-i goncaları gül-i handân eyledi. Ve ol gülşende açılan şen gülleri bû-yı dil-ârâ-yı hulk-i hasen ile müstahsen idub ol semen-bûları “sümme enşe'nâhu halkan âhara”⁹⁴ terbiyeti ile behre-ver idub gül ü yâsemen gibi husnlerin sad-çendân eyledi. Ve ziver-i dibâce-i kitâb-ı müşkîn-hitâme-i dânişverân-ı medh u şitâyîş-i bî- kıyâsın âferîd-gâr-ı ins u cân kılınmak revâdır ki nushâ-i mecmû'a-i âdemî “ve ‘allame âdeme'l-esmâe küllehâ”⁹⁵ debistânında sabak-hân eyledi. Ve ma'rifet mecmû'asına ve hikmet-i ilâhiye-yi tevhîd u temcidî kitâbının nusha-i matbû'asına “vemâ halaktül-cinne vel-inse illâ liya'budûn”⁹⁶ kelâm-ı hikmet-nümûnunu ‘unvân eyledi. Ve idrâk u ihsas ve hads u kıyâs ihdâsî ile şînâsâ-yı deryâ-yı hıkem idub ol hıkat-i latife cebbesinde “velakad kerremnâ benî âdeme”⁹⁷ kerâmetini ‘ayân eyledi. Ve fitrat-ı selimelerinde fikret-i sahîha ve tînet-i kerîmelerinde ‘ibâret-i fasiha idâ' itmekle “ve tefekkerûne fî halkı's-semâvâtî ve'l-ardî. Rabbenâ mâ halakte hâzâ bâtilâ”⁹⁸ istidlâl-i rütbesine ol zîşânlar nişânisinde nümâyân eyledi.”⁹⁹

“Ve selâm-ı nâ-ma'dûd pîşvâ-yı kül ve reh-nümâ-yı sübûl fahr-i enbiyâ u rusûl sultân-ı âlem-i istifâ hazret-i Muhammed Mustafa olmak sezâdur ki ‘uluvv-i şân ve sümuvv-i mekânın “innallahe vemalâiketehü yusallüne ‘ala'n-nebiyyi yâ eyyühe'l-lezîne âmenû sallû ‘aleyhi vesellimû teslîmâ”¹⁰⁰ fermân-ı eblağ vechi üzre beyân eyledi.”¹⁰¹

“Ve taraf-ı yesârlarında hocaları Mevlânâ Hayreddin ve kudât-i ‘asâkir-i mansûra ve sâyir mevâlî ve ahâlî ‘alâ hasebî't-tertib- cülûs idüb “ya Davud innâ ce'alnâke halîfeten fî'l-ardî”¹⁰² kerimesinin tefsîrine mûte'allık mebâhisi nefîse vücûhundan ref'-i nikâb-ı irtikâb etdiler.”¹⁰³

“Cümlesi evc-i hevâya ve bâd-ı fenâya gidüb “yevme yağşâhümü'l-'azâbu min fevkihîm ve min tahtî erculihîm”¹⁰⁴ mefhûmına mâ-sadak ve'îr-i sa'îra mulhak oldılar.”¹⁰⁵

⁹² “Muhakkak ki biz insanı en güzel biçimde yarattık” K.K. 85 Tin, 4.

⁹³ “Size suret verip sûretlerinizi de güzel kılmuş” K.K. 40 Mû'min 64.

⁹⁴ “Derken yeni bir yaratılışa mahzar ederiz.” K.K. 23 Mû'minin 14.

⁹⁵ “Ve Allâhü Teâlâ bütün eşyanın isimlerini Ademe bildirdi” K.K. 2 Bakara, 31

⁹⁶ “Cinni ve insanı ancak bana ibadet etsinler diye yarattım” K.K. 51 Zariyat, 56

⁹⁷ “Andolsun ki biz ademoğullarını mükerrem kıldık” K.K. 17 İsra, 70

⁹⁸ “Göklerin ve yerin yartılışı hakkında tefekkürde bulunurlar işte onlar şöyle tesbih ve niyazda bulunur dururlar “Ey Rabbimiz! Sen bunları boşa yaratmadın”” K.K. 3 Ali-İmran, 191

⁹⁹ *İbtihâcü't-Tevârih*, v:1b, 2a.

¹⁰⁰ “Muhakkak ki Allah ve melekleri Peygambere hep salat ederler. Ey iman ednler! Siz de O'na salat edin ve tam bir içtenlikle selam verin.” K.K. 33 Ahzab 56.

¹⁰¹ *İbtihâcü't-Tevârih*, v:3a.

¹⁰² Ya Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık.” K.K. 38 Sâd 24.

¹⁰³ *İbtihâcü't-Tevârih*, v:137b.

¹⁰⁴ “O gün azap onları hem üstlerinden hem ayaklarının altından kaplayacak.” K.K. 29 Ankebut 55.

¹⁰⁵ *İbtihâcü't-Tevârih*, v:104b.

Sonuç

Kanuni Sultan Süleyman dönemi için en önemli kaynaklar bizzat o dönemde yaşamış olan müelliflerin eserleridir. Bunların başında Kemal Paşa-Zâde, Celal-Zâde Mustafa, Bostan Çelebi, Lütfi Paşa, Eyyübî, Matrakçı Nasuh v.d. gelmektedir. Bu eserlerin çoğu Kanuni dönemini baştan sona anlatmaz. Her biri belli tarihler arası olayları anlatmışlardır. Bazıları da olayları özet bilgiler halinde vermiştir. Daha sonra bu dönemi anlatan müellifler, yukarıda saydığımız eserlerden istifade ederek eserlerini yazmışlardır. Mehmet Efendi Kanuni'nin çağdaşı bir müellif değildir. O da kendisinden önce yazılmış olan eserlerden ve babasının notlarından yararlanarak eserini yazmıştır.

Şeyhülislam Mehmet Efendi ve eseri, XVI. Yüzyıl Osmanlı tarihçisi ve tarihçiliği hakkında önemli bir örnek teşkil etmektedir. Çünkü Mehmet Efendi, Osmanlı tarihçiliği için çok önemli sayılan Tâcü't-Tevârih yazarı, Hoca Sa'deddin Efendi'nin oğludur. Daha önce de belirttiğimiz üzere, Sa'deddin Efendi'nin amacı Sultan Süleyman dönemini de yazmaktır. Fakat bunu çeşitli sebeplerden dolayı gerçekleştiremedi. Ama kanaatimizce Hoca Sa'deddin Efendi, Kanuni dönemi dokümanlarını da toplamıştı. Mehmet Efendi bu dokümanlar başta olmak üzere, dönemin önemli kaynaklarından da istifade ederek, İbtihâcü't-Tevârih'i yazmıştır. Sultan Süleyman döneminin 33 yıllık zaman dilimini anlatan bu eser de tamamlanamamıştır. Süleyman-nameler kategorisinde ele alabileceğimiz eser, dönem hakkında önemli veriler sunmaktadır.

Eserin en önemli özelliklerinden birisi konuları etraflı bir şekilde anlatmış olmasıdır. Diğer birçok eserde özet halinde verilmiş konular burada tafsilatlı olarak ele alınmıştır. Siyasi olaylar kadar kültürel olaylara da yer vermesi onun değerini bir kat daha artırmaktadır.

Ayrıca bizzat eserin kendisi, teknik açıdan incelenmesi gereken bir özelliğe sahiptir. Kullanılan cilt, yazı, kağıt ve mürekkep, o dönem Osmanlı kırtasiyesinin gelişmişliği hakkında da önemli bilgiler vermektedir.